

УДК 94(477)«1932–1933»

В.І.Марочко *

СТАТИСТИКА ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ: АНТРОПОЛОГІЧНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС

Пропонується авторське тлумачення катастрофічних наслідків Голодомору 1932–1933 рр., висвітлюються його основні антропологічно-демографічні ознаки й поняття. Подаються власні оцінки загальної кількості потерпілих від геноциду селян (23,4 млн), обстоюється цифра у понад 7 млн померлих у 1932–1933 рр. Дискутуються результати досліджень українсько-американської групи демографів, оприлюднені в «Українському історичному журналі» 2015 та 2017 рр.

Ключові слова: *жертви Голодомору, антропология, демографія, статистика, радянська Україна, населення, демографічні оцінки втрат, природний приріст населення, смертність, народжуваність.*

Досліджуючи втрати населення від Голодомору 1932–1933 рр. в радянській Україні, історики і демографи, крім статистичних символів, використовують вербальні визначення кількості його жертв: «масове виголодження людності», «поголовний голод», «масовий голод», «померлі від голоду», «демографічні втрати», «демографічні оцінки втрат», «втрати від голоду», «статистика смертності» та ін. Вони стали звичними для сучасного історіографічного й меморіального тлумачень наслідків Голодомору-геноциду українського народу. Кожне з них поєднує статистичне і морально-правове сприйняття соціально-гуманітарної катастрофи ХХ ст.

Основним критерієм масштабності злочину вважають кількість полеглих унаслідок штучного голоду в українському селі. Безперечно життя людини – найвища її соціальна сутність і духовна цінність. Статистично-демографічна оцінка «жертв Голодомору» коливається від 2 до 15 млн осіб. Діапазон їх «оцифрування» засвідчує тривалий і суперечливий аукціон суджень, версій, аргументів та методик підрахунків. Еволюція інтелектуальної змагальності зафіксована у десятках історико-демографічних праць.

---

* Марочко Василь Іванович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України 20–30-х рр. ХХ ст.
E-mail: marochko_vasyl@bigmir.net

Поняття і явище «жертви Голодомору» стосується не лише померлих, але і живих, які зазнали фізичних та морально-психічних ушкоджень. Перша спроба юридичного тлумачення Голодомору постає у матеріалах міжнародної комісії з розслідування обставин голоду наприкінці 1980-х рр., а до «жертв голоду» зарахували померлих та осіб з «фізичними і психічними» втратами, які «пройшли через голодування»¹. Офіційно їх соціально-правовий статус виписано у законі України №376-V «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні» від 28 листопада 2006 р.² Терміни «жертви Голодомору 1932–1933 років в Україні», «жертви внаслідок Голодомору», «жертви та постраждалі від Голодомору» законодавчо оформлено. У тексті закону відсутній перелік ознак самого поняття «жертви Голодомору», не зазначено його соціальних груп, об'єднавши їх уніфікованим визначенням – жертви «геноциду українського народу». Ключове слово «жертви Голодомору» згадується у цитованому документі вісім разів. Отже, судячи з нормативно-правових актів, поняття та соціальне явище «жертви Голодомору» є історичним і юридичним фактом, а тому – об'єктом і предметом наукового дослідження.

Поєднання антропологічного й демографічного дискурсів, а вони становлять основу нашого теоретично-методологічного підходу, є логічним, позаяк жертви Голодомору не обмежуються кількісною оцінкою лише померлих, але і постраждалих загалом. Жертвами нацистських таборів були спалені в'язні, сотні тисяч людей з тавром на руці і хронічними хворобами, які переслідували їх усе життя. Антропологи, починаючи з середини ХІХ ст., вивчали вплив голодування на зміну зовнішніх фізичних ознак та морфології внутрішніх органів людини. Вони заклали науково-теоретичний і соціально-антропологічний підхід для системного й локального вивчення впливу феномену «голоду як фактора» на соціум. Український радянський антрополог Л.Ніколаєв, вивчаючи в 1926 р. стан наукової розробки цієї проблеми, визнав внесок дореволюційних західних і російських фахівців «доволі однобоким»³. У них розглядались фізіологічні аспекти впливу голодування на живий організм, частково соціально-біологічний⁴.

Соціально-демографічні наслідки голоду 1921–1923 рр. активізували науково-прикладні студії антропологів, епідеміологів, практикуючих лікарів. Відгукнулися навіть ті з них, котрі друкувалися у 1911 р. Так, відомий російський антрополог А.Івановський особисто дослідив зміни фізичних ознак окремих національних груп Рязанської губернії на початку 1920-х рр. унаслідок голоду, зафіксувавши у них «швидку і сильну модифікацію»⁵.

¹ Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 гг.: Итоговый отчёт. – К., 1992. – С.23, 69, 85.

² Див.: Українське слово. – 2006. – 6–12 грудня.

³ Николаев Л.П. Влияние голодания на строение и вес внутренних органов у детей // Дети украинцы школьного возраста: Материалы по антропологии Украины. – Сборник первый. – Х., 1926. – С.181–183.

⁴ Voit C. Über die Verschiedenheiten der Organe insbesondere der Knochen beim Hunger // Zeitschrift für Biologie N.F. – Bd XIX. – 1899; Шастный С. Изменения внутренних органов человека, умершего от голодания, продолжавшегося 35 дней // Русский архив патологии. – Т. V и VI, 1898. – С.694.

⁵ Ивановский А.А. Изменение физических признаков населения России под влиянием голодания // Наука на Украине. – 1922. – №4. – С.90–97.

Спостерігалось зменшення росту, горизонтальної овальності голови, на 40% ваги тіла відповідно до індивідуальних особливостей його структури⁶. Антрополог В.Бунак, прочитавши статтю А.Івановського, підтвердив залежність деструктивних антропологічних ознак від голодування людського організму⁷. Досліджуючи німецьку літературу з питань «впливу голодуючих років на фізичний розвиток», особливо «дітей голодних років» у Німеччині 1913–1919 рр., В.Бунак виявив трагічну закономірність збільшення смертності дітей у 1917 р. порівняно з 1913 р.: до 1-го року – 23%, до 2-х років – 75,8%, від 3-х до 4-х років – 72,9%, до 5-ти років – 41,2–51,1%, у 6-ти років – 24%⁸. Використовуючи статистику німецького доктора Давідсона, антрополог констатував факт збільшення смертності берлінських дітей від туберкульозу у три рази⁹.

Антрополог С.Вайсенберг, обстеживши понад 1 тис. дітей Єлисаветграда, Златопілля та Київщини у травні 1923 р., які перебували у стаціонарно-оздоровчих установах місії Ф.Нансена, також встановив факт руйнівного впливу голоду на їх організм. Він порушив принципово важливе питання про наслідки голоду: чи піддаються «виправленню завдані дитячому організму хворобами і голодуванню травми і через який термін, або ж набуті особливості залишаються незмінними на все життя»¹⁰. Професор Б.Франк, вивчаючи «психологічні основи людодійства» в роки голоду, виділив особливий соціально-антропологічний тип антропофага (людодія), для якого «смерть, втративши страх, втратила і свою святість, – факт убивства є логічним завершенням новоявлених умов, через дію яких фактори, що спонукають дію, тобто емоції й увага, змінили свій зміст і напрям»¹¹. Лікар Л.Айхенвальд назвав випадки людодійства «зміщенням рівноваги народної психіки, божевільний крик душі, нестримний рефлекс, насамкінець, повне зникнення почуття огиди»¹². За його науковими спостереженнями, мозок людини втрачав третину ваги внаслідок тривалого фізичного виснаження організму від голоду, тому наставала тяжка форма депресії, афект смутку, загострення рефлексії сприйняття, а згодом поглиблення апатії та байдужості. Під впливом голоду прокидалися «приспані атавістичні інстинкти тварини», жорстокість, аморальність. За таких обставин життя втрачало соціальну цінність, а людоджерство стало проявом «голодної хвороби», тобто розладу психічної цілісності особи. Демограф А.Хоменко, аналізуючи поточну демографічну статистику 1922–1923 рр.,

⁶ *Ивановский А.А.* Изменение физических признаков населения России под влиянием голодания // О голоде. – X., 1922. – С.182–196.

⁷ *Бунак В.* [Рец.] А.А.Ивановский. Дальнейшие исследования по вопросу об изменении физических признаков населения России под влиянием голодания «Наука на Украине». №4. 1922. Харьков // Русский антропологический журнал. – 1925. – №1/2. – С.94–95.

⁸ *Бунак В.* К антропологической характеристике влияния голодного времени на физическое развитие // Там же. – 1926. – №1/2. – С.211–212.

⁹ *Davidson.* Die Aushungerung Deutschlands und die Berliner Kinder // Archiv für Frauenkunde und Eugenetik. – Bd 6. – Berlin, 1920. – S.27–36.

¹⁰ *Вайсенберг С.А.* Влияние недоедания и болезни на физическое развитие детей // Русский антропологический журнал. – 1924. – №3/4. – С.103–110.

¹¹ Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. док. і мат. / Упор. О.М.Мовчан, А.П.Огінська, Л.В.Яковлева; відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 1993. – С.205.

¹² Там само.

також підкреслював деструктивний вплив наслідків голоду на природний рух населення¹³.

Наприкінці 1922 р. соціологічними аспектами «голоду як фактора» почав займатися російський учений П.Сорокін, дослідження якого видано окремою книгою¹⁴. Він продовжив соціологічні студії у США, згадував особистий досвід голодуючого в революційному Петрограді, окремі факти голоду 1921–1922 рр. Монографічне дослідження американсько-російського соціолога стосується соціально-біологічного та психологічного аспектів «фактора голоду», тобто його впливу на соціальну поведінку людини в екстремальних умовах.

Отже проаналізувавши антропологічні, соціологічні й частково демографічні праці з обраної проблематики, можна констатувати наявність певного історіографічного доробку. Статті та книги, авторами яких були антропологи, фізіологи, соціологи й демографи, започаткували теоретично-методологічну основу дослідження системного впливу голоду на соціально-антропологічний тип його жертв. Сучасна історична, а тим паче демографічна наука, хоч і торкається певних антропологічних характеристик голодуючого населення України 1932–1933 рр., однак не розглядає цілісний соціально-правовий статус жертв Голодомору.

Соціально-антропологічний тип постраждалих від Голодомору, крім його документально зафіксованих ознак, мав і статистично-демографічний сегмент. Книги актів запису громадянського стану (загси) реєстрували не лише факт смерті, але і причину (лікарський діагноз), тому вони є статистичним джерелом вивчення наявності антропологічних ознак померлих від голоду. До них варто додати службово-відомчу статистику ДПУ УСРР про померлих, виснажених, опухлих у районах і селах, Наркомату охорони здоров'я, інформативні зведення лікарняних та санітарно-епідеміологічних служб про поширення «хвороб від голоду», доповідні записки партійно-радянської номенклатури різного рівня (чим вищий рівень, тим більше узагальнюючих даних). Спогади очевидців також є вагомим джерелом для висвітлення антропологічної статистики, тобто статистичного обліку осіб з виразними фізичними (виснаження, безбілкові набряки тіла, опухання) та соціально-психічними ознаками (канібалізм, трупоїдство, самогубство, «тихе божевілля»), санітарно-епідемічного стану в містах і селах (наявність епідемії черевного та висипного тифу, тропічної малярії, дизентерії тощо), локальної та стаціонарної медично-лікарняної діагностики (кількості хворих колітами, ентероколітами, кишково-шлунковими отруєннями від вживання сурогатної їжі), фіксації масштабів дитячої безпритульності і масового невідвідування школи учнями сільських шкіл.

Поеднання соціально-антропологічного (виявлення території та інтенсивності впливу Голодомору як фактора, наявність канібалізму у селах та районах, захворювань від голоду, самогубств, різних стадій фізичного виснаження

¹³ А.Х. Попередні підсумки природного руху населення України в 1922–1923 р. // Статистичний бюлетень. – 1923. – №22. – С.29–30; *Його ж.* Природний рух сільського населення України (По даних весняного опросу 1923 р.) // Там само. – №20. – С.26–27.

¹⁴ *Сорокин П.А.* Голод как фактор: Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь / Вступ. ст., сост., комм., подгот. к печати В.В.Самойловой и В.С.Сычёвой. – Москва, 2009. – 684 с.

людського організму) і демографічного (встановлення кількості «наявного населення», його соціально-професійної, статево-вікової структури, міської і сільської «людності») дискурсів дозволяє системно встановити статистику жертв Голодомору. Їх становлять «живі» (категорія фізично та психічно постраждалих) і «мертві» (фізично померлі внаслідок голоду). Вони були серед міського і сільського населення, але суттєво вирізнялися за кількістю уражених Голодомором. Географічно-природнича локалізація, а віднедавна «екологічна»¹⁵, має опосередкований вплив на антропологічні відмінності та причини смертності, їх інтенсивність (ліси і болота Полісся годували сезонно і фізично дужих людей).

Демографічна складова загальної кількості жертв Голодомору надзвичайно важлива, позаяк встановлює наявне населення (особи, які на час обліку перебували дома і постійно проживали на зазначеній території) і юридичне (прописане за конкретною адресою помешкання)¹⁶. А.Хоменко, упорядковуючи матеріали всесоюзного перепису населення 1926 р., вказував не лише структуру, але і національний склад сільського населення (села, сільради, району, округи)¹⁷. Статистична межа української соціальної «осілості» максимально наближена до реальної соціально-демографічної групи потенційних жертв Голодомору. Колгоспники та селяни-самостійники (одноосібники) постійно проживали в територіально-адміністративних кордонах села і сільради, позбавлені можливості легального пересування у роки Голодомору (обмеження загороджувальних загонів на шляхах сполучення, заборона продажу залізничних квитків, режим «чорних дошок», адміністративно регламентоване «відходництво», бригадна організація праці в колгоспах).

Історики й демографи, застосовуючи офіційну або службово-відомчу статистику, сперечаються стосовно загальної кількості населення у роки Голодомору. Розбіжності існують і в архівних документах, статистичних щорічниках та фахових виданнях. Для нашого дослідження важливо встановити кількість сільського населення (загальне), виявити його основні соціально-професійні (особливе) та хліборобські групи (одиничне). Саме вони постійно перебували на території Голодомору¹⁸, тому стали його «очевидними» жертвами, нестерпно голодуючи, хворіючи і масово помираючи від виснаження. Редакція фахового журналу «Профілактична медицина», підсумовуючи досягнення сталінської демографічної п'ятирічки, подала загальну кількість населення в УСРР на грудень 1932 р. – 32,1 млн, з яких міського 6,7 млн, сільського 25,4 млн осіб¹⁹. Офіційний статистичний щорічник, який зафіксував адміністративно-територіальний поділ УСРР 1 грудня 1933 р., називає дещо іншу цифру – 25,5 млн

¹⁵ Воловина О., Плохій С.М., Левчук Н.М., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б., Шевчук П.Є. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 2017. – №2. – С.113.

¹⁶ Лифшиц Ф.Д. Перепись населения 1937 г. // Демографические процессы в СССР: Сб. науч. трудов. – Москва, 1990. – С.168–169.

¹⁷ Національний склад сільського населення України (за національністю господарів): Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р.: Статистика №96. – Х., 1927. – 89 с.

¹⁸ Див.: Марочко В. Територія голодомору 1932–1933 рр. – К., 2014. – 64 с.

¹⁹ Основні підсумки першої п'ятирічки охорони здоров'я на Україні // Профілактична медицина. – 1932. – №9/10. – С.30–36.

сільських жителів, тобто на 100 тис. більше²⁰. Статистичні щорічники другої половини 1930-х рр. продемонстрували відносну «демографічну стабільність» – 24,7 млн сільського і 7,1 млн міського населення, тому разом 31,8 млн осіб²¹. Зафіксовані цифри стосувалися демографічної ситуації 1932 р. – початкового року Голодомору.

Службово-відомча статистика, що зберігається в архівних документах партійно-радянських органів влади, також фіксує поточні соціально-демографічні явища. В архівному примірнику «Довідник про області України в період їх створення (демографічні дані)», що зберігається у фонді ВУЦВК (законодавчий орган), в УСРР було 32,5 млн осіб²². Співробітники Українського науково-дослідного інституту МТС і колгоспного будівництва, створеного у грудні 1932 р., використавши оперативну статистику Наркомфіну УСРР за 1931 р., уважали перебільшеною цифрою Наркомату праці УСРР про кількість сільського населення – 25,1 млн осіб. Вони доводили, що у сільському господарстві не працювали 1,2 млн осіб (4,2%), а також не вилучили із соціально-демографічних розробок «несамодіяльне хліборобське населення»²³. За їхніми підрахунками, в республіці було 24 049 309 хліборобів. Управління громадського харчування при Вукоопспілці, яке діяло в 1931–1935 рр., володіло іншою цифрою – 25 млн з лишком (57 тис.) на 1 січня 1932 р. Хліборобським населенням уважали колгоспників (17,6 млн) та селян-одноосібників (5,8 млн), разом – **23,4 млн осіб**²⁴. Вони становлять ізольовану соціально-демографічну групу, яка уособлює категорію жертв Голодомору. Ані комуни (2,6 млн), ані тесоци (товариства спільного обробітку землі, 2,7 млн), ані основна форма колективного господарювання – сільськогосподарська артіль (12,3 млн осіб) не гарантували колгоспникам захисту та порятунку від організованого голоду. Вони опинилися в резерваціях з дуже регламентованим внутрішнім режимом пересування, трудової зайнятості та соціально безправні і незахищені. Комуни у 1933 р. становили 3%, артілі – 97% колгоспних форм²⁵. Комунари та артільники масово помирали в колгоспах імені Сталіна, Молотова, Кагановича, Постишева, Косіора, проклинаючи їх за обіцяний «більшовицький рай». У 1932 р. 51%, наступного, 1933 р., – 45% колгоспників (із 20 млн) отримали від 6 до 12 пудів зернових на зароблені впродовж року трудовні, тобто менше «голодної норми» (14 пудів на особу в рік)²⁶. Зазначу, що за 1932 р. 40% колгоспників «майже не брали участі у колгоспному виробництві»²⁷, тому близько 8 млн «ледарів» не мали жодного грама хліба (навіть на відсотки від усуспільненого їхнього майна). Виховання голодом упродовж господарського року – однозначно збільшувало кількість його жертв.

²⁰ Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 р. – Х., 1933. – С.6.

²¹ УСРР в цифрах: Статистичний щорічник / За ред. О.М.Асаткіна. – Х., 1936. – С.388.

²² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1. – Оп.8 – Спр.234. – Арк.28.

²³ Там само. – Ф.3470. – Оп.1. – Спр.69. – Арк.5.

²⁴ Там само. – Ф.4134. – Оп.1. – Спр.180. – Арк.7.

²⁵ Там само. – Ф.4402. – Оп.1. – Спр.222. – Арк.5.

²⁶ Там само. – Ф.4134. – Оп.1. – Спр.180. – Арк.7.

²⁷ Там само. – Ф.3470. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.9.

Колгоспники-ударники також нестерпно голодували, тому що виконували хлібозаготівельний план до двору і не отримували зерна на зароблені трудові. У травні 1932 р. 16% колгоспів Вінницької, 28% – Київської та 15% – Харківської областей, а станом на березень 1933 р. – 45% колгоспів УСРР не видали селянам зернових у рахунок натуральної оплати праці²⁸. Отже майже половина колгоспників не мала хліба (пшеницю і жито спрямовували у хлібозаготівлі), а худоба – кормів (овес, ячмінь). Печений хліб заборонили видавати для так званого «громадського харчування» працюючих у полі колгоспників. У 1932 р. сільськими пунктами системи Управління громадського харчування («Упргромхарч») удалося охопити 60% радгоспів, 40% промислових артілей, а загалом 20% від наявного контингенту²⁹. Працівники радгоспів отримували місячну зарплату, тому перебували у відносно кращому матеріальному становищі порівняно з колгоспниками.

Соціальну групу ризику становило так зване «нехліборобське населення», тобто вчителі (100 тис.), кустарі (100 тис.), службовці (39 тис.), утриманці (діти, особи похилого віку; 400 тис.), а разом із «радгоспниками» та артільниками – 1,4 млн осіб³⁰. Вони належали до сільського населення, займалися присадибним господарством з обмеженим наділом, хворіли від «голодного виснаження», особливо сільські педагоги, і помирали. Учнівський контингент сільської школи відчув на собі вплив голоду. Упродовж першого півріччя 1932 р. він становив 3,5 млн осіб, з яких 73 тис. мали одноразові «гарячі сніданки» (сурогатний хліб і баланда). Подібний «громхарч» отримували 15–20% сільських учнів та 40% учителів³¹. Характерно, що його видавали «фізично ослабленим» і «виснаженим» з виразними ознаками «недокрів'я». Зазначену недугу в 1932 р. мали 10% «дитячого населення» радянської України, а 5% хворіли на відкриту форму туберкульозу³².

Отже кожен п'ятий сільський учень навчального 1932 р. (понад 700 тис. осіб) уважався фізично ослабленим, адже на них поширювався «громхарч», та понад 1 млн від «дитячого населення» УСРР, якщо враховувати загальну чисельність його вікової групи до 14 років згідно з переписом 1926 р.³³ А хворих на туберкульоз у першому році Голодомору виявилось понад 200 тис. дітей (5% від 10,8 млн осіб). До працездатного хліборобського населення належали «підлітки» (від 14 до 17 років), яких у 1931 р. було 2,4 млн осіб (854 тис. в індивідуальному секторі та 1,6 млн у колективному)³⁴. На польових роботах 1931 р. працювали лише 18,5% підлітків, а решта належала до соціальної категорії «утриманців». Вони уособлювали соціально-антропологічну групу «живих» жертв Голодомору, тому що фізично голодували, страждали від усвідомлення загрозового і нестерпного соціального становища, спостерігаючи смерть однолітків.

²⁸ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.446.

²⁹ ЦДАВО України. – Ф.4134. – Оп.1. – Спр.180. – Арк.7.

³⁰ ЦДАВО України. – Ф.4134. – Оп.1. – Спр.180. – Арк.7.

³¹ Там само. – Спр.291. – Арк.84.

³² Там само. – Спр.820. – Арк.14.

³³ Україна: Статистичний щорічник: 1929. – Х., 1929. – С.24.

³⁴ ЦДАВО України. – Ф.559. – Оп.1. – Спр.2159. – Арк.52.

Статистик і демограф К.Воблий, прогнозуючи «баланс людності УСРР на 1937 рік», спирався на цифру 23,5 млн хліборобського населення в 1931 р. (чоловіки – 11,3 млн, жінки – 12,2 млн), назвав його кількість у 1932 р. – 23,7 млн (чоловіки – 11,3 млн, жінки – 12,4 млн)³⁵. За його лабораторно-гіпотетичними підрахунками, у 1931 р. УСРР мала 31,4 млн, у 1932 р. – 31,8 млн осіб³⁶. Хліборобське населення, котре до масової колективізації зосереджувалося у 5,2 млн селянських господарствах, стало переважно колгоспним. Але колгоспи не могли забезпечити його повноцінною виробничою діяльністю з належним рівнем соціального та матеріального забезпечення. У сільському господарстві з'явилися так звані «лишки робочої сили», тобто безробітні селяни у продуктивному віці (від 18 до 59 років) – 6,7 млн осіб³⁷. Зайнятість серед жінок становила 43%, чоловіків – 39%, тобто жива «пропаща сила» переважала, представляючи соціально вразливий контингент потенційних жертв Голодомору.

Секторальний аналіз соціально-демографічних процесів, тобто не лише класичне виокремлення міського і сільського населення, але і його соціально-професійного складу, застосував А.Хоменко у 1935 р. Учений показав залежність рівня дитячої смертності від соціально-економічного фактора впливу. Його роздуми, статистично-демографічні оцінки й публічні висловлювання вражають відвертістю суджень та припущень. Він був першим і єдиним, хто наважився тоді «дати цілком виразне зображення впливу колективізації на дитячу смертність», а також констатувати той факт, що «по менш колективізованих районах дитяча смертність менша, ніж по більш колективізованих»³⁸. Надзвичайно сміливий і необачний висновок для «колишнього петлюрівця» та українського есера. До колгоспів подалася сільська біднота з високим рівнем смертності у родині, а також незаможний елемент у великих селах. «Хуторська людність», куркулі і «так звані міцні середняки», за спостереженням професора А.Хоменка, мали значно «кращі матеріальні передумови для дітей», адже «тривкіше трималися старих форм землекористування – з меншою охотою вступали в колектив»³⁹. Якщо до цього додати умови господарювання в колгоспах, відсоток бездіяльного населення, умисне затримання розподілу хлібних культур на трудодні, то постає в усіх його фарбах «колгоспний рай».

Теоретично інноваційним є виділення А.Хоменком «корінної міської та сільської людності, що осідає по містах, але й від співвідношень між кількістю першої та другої» серед населення загалом⁴⁰. Отже, урахувавши вади демографічної і службово-відомчої статистики, як і будь-якої іншої, маємо визнати загальну кількість сільського населення у роки Голодомору – від 24,7 до 25,5 млн осіб. Використовуючи термінологію А.Хоменка, виокремлю «корінну людність» села – 23,4 млн хліборобського населення. Вони належали до

³⁵ Національна бібліотека імені В.І.Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ. ІР). – Ф.ХХХVIII. – №411. – Арк.1.

³⁶ Там само.

³⁷ ЦДАВО України. – Ф.559. – Оп.1. – Спр.2159. – Арк.57.

³⁸ Хоменко А. Темпи спадання дитячої смертності в УСРР на початку 1-ої п'ятирічки // Профілактична медицина. – 1935. – №8/9. – С.94.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. – С.92.

«наявного» населення, репрезентуючи соціальну групу жертв Голодомору – «живих» і «мертвих».

Соціально-антропологічну групу «живих» становили особи з виразними фізичними ознаками на тілі (виснаження, гостре виснаження, безбілкові набряки кінцівок, живота, суглобів («пухлі»), дистрофії («скелет та шкіра»). Їх прояви почалися у грудні 1931 р., охопивши станом на 10 червня 1932 р. населення «мінімум 100 районів» УСРР, судячи з листа голови Раднаркому В.Чубаря до Й.Сталіна⁴¹. Отже щонайменше чверть населення радянської України потребували «продовольчої допомоги», «близько половини чоловіків» покинули села у пошуку їжі, а «більшість колгоспів цих районів залишилась без хліба, без концкормів для робочої худоби, без фондів для непрацевдатних, для учителів»⁴². Видані колгоспникам аванси на трудовні «забиралися бригадами до хлібозаготівлі», тому «постраждали понад усе колгоспники» з мізерною кількістю трудовнів, «особливо багатосімейні». Дуже вичерпна соціально-демографічна оцінка, яка мала також елементи антропологічної характеристики ситуації: «З березня – квітня недоїдаючих, голодуючих, опухлих та помираючих від голоду у кожному селі нараховувалось уже десятки і сотні; з'явилися покинуті батьками діти та сироти»⁴³. В.Чубар особисто відвідав 17 районів Київської та Вінницької областей, зустрічався з «постраждалими колгоспниками» 12 сіл, тому його влучне визначення «психологія голоду» безпосередньо стосувалося соціально-антропологічного типу його жертв.

Зовнішні антропологічні ознаки з демографічною фіксацією кількості жертв наведені в архівних документах партійно-радянських органів: «масове ураження недоїданням», «стан крайнього виснаження», «зовсім не мають ніяких продуктів харчування», «велика кількість пухлих від виснаження», «масове захворювання безбілковими набряками», «опухлі від недоїдання»⁴⁴. Перехідною антропологічно-демографічною соціальною групою були «померлі на ґрунті голоду», тобто від ще «живих» (стан голодування) до «мертвих» жертв. Кожне повідомлення з районів голодування супроводжувалося локальною реєстрацією виснажених, опухлих і померлих. У червні 1932 р. виявили 2 тис. жителів Гайсинського району з ознаками набряків частин тіла, констатуючи факт «великої кількості пухлих від голоду» в інших районах Вінницької області⁴⁵. Співвідношення першопричини (голодування, голоду) і станом опухання його жертв коливалося в деяких селах та районах у межах 55%. Системного обліку окремих категорій ніхто, крім локальних обстежень органів ДПУ та

⁴¹ Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ: 1932–1933 рр. / За ред. В.Васильєва, Ю.Шаповала. – К., 2001. – С.206.

⁴² Там само. – С.207.

⁴³ Командири великого голоду... – С.207.

⁴⁴ Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.: Зб. док. і мат. / Авт.-упор.: Р.Ю.Поджур, В.Ю.Васильєв, П.М.Кравченко та ін. – Вінниця, 2007. – 704 с.; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упор. Р.Пиріг. – К., 2007. – 1125 с.; Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори»: 1928–1940: Зб. док. та мат. / Авт. вступ. ст.: В.Васильєв, Р.Поджур; упор.: Р.Поджур, В.Васильєв, П.Кравченко, В.Петренко. – К., 2013. – 528 с.; Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори»: 1928–1938: Зб. док. і мат. / Авт. вступ. ст. та упор.: О.Коваленко, Р.Поджур, В.Васильєв, О.Лисенко. – Чернігів, 2012. – 464 с.

⁴⁵ Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. – С.304, 318, 362.

санітарно-медичних закладів, не проводив. 23 березня 1933 р. Козятинський райком КП(б)У інформував про «велику кількість пухлих від виснаження», яка за «далеко не повними» підрахунками місцевих органів становила 30% від реальних випадків⁴⁶. Якщо зареєстрували 1500 опухлих жертв від голоду, «кількість смертних випадків від голодування у крайньому випадку треба подвоїти, потроїти»⁴⁷, то перехід у категорію «мертвих» збільшується у 2–3 рази. Випадки «масового захворювання безбілковими набряками» були виявлені у 22 із 39 сіл Уманського району, тому напівживі жертви Голодомору – явище повсякденне і масове у 1933 р. Ані сільради, ані районний апарат ДПУ УСРР, ані загси обліку «голодних та пухлих не ведуть»⁴⁸. Однак і службово-відомча статистика дозволяє встановити трагічну динаміку загальної кількості голодуючих, виснажених, пухлих та відсоток померлих серед них.

Територія Голодомору, епіцентром якої стали села й райони, а жертвами – сільське населення, особливо наявне хліборобське, нагадувала своерідну соціально-адміністративну резервацію. Саме її мешканці виявились об'єктом впливу голоду як фактора, тому сільська і порайонна статистика обліку осіб з антропологічними ознаками жертв та померлих є взаємодією діалектичних категорій цілого і частини. Реальна реконструкція кількості виснажених та опухлих, а також коефіцієнти порайонної смертності в УСРР стосувалися сільського населення (25,5 млн) та хліборобського (23,4 млн). У реальному часі, судячи з матеріалів доповідної записки ДПУ УСРР від березня 1933 р., 45% колгоспників Новосанжарського району Харківської області «зовсім не мають ніяких продуктів харчування», 50% жителів с. Ульянівка Красноградського району «лежать пухлими», а 10 червня половина селян с. Сахни Летичівського району Вінницької області опухла внаслідок виснаження⁴⁹. У дитячих яслах Тетіївського району 70–80% дітей виявились «зовсім виснажені» й «навіть опухлі»⁵⁰. Половина населення Зінов'євського району Одеської області нестерпно голодувало, а 80–90% мешканців Архангельської сільради були виснаженими і пухлими, особливо діти⁵¹. Подібна районна статистика притаманна абсолютній більшості районів УСРР, а частота фіксованих антропологічно-демографічних випадків засвідчує сумну закономірність переходу від жертв «живих» до соціального стану «мертвих».

Автор не ставив за мету визначити загальну кількість виснажених та опухлих жертв Голодомору в кожному районі, тому що дуже тонка межа між ними. Завдання полягало в іншому: встановити антропологічно-демографічний зв'язок між двома категоріями жертв Голодомору – фізично потерпілими і фактично померлими. Доводити їх наявність просто, адже архівні документи зафіксували реальну статистичну реконструкцію «опухання і смерті від голоду», «голоду і недоїдання», «хвороб викликаних голодуванням». Вони, судячи

⁴⁶ Там само. – С.391.

⁴⁷ Там само. – С.404.

⁴⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – С.760.

⁴⁹ Там само. – С.878, 881.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Голодомори в Україні: Одеська область: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С.232.

з доповідної записки начальника Дніпропетровського облвідділу ДПУ УСРР Я.Краукліса від 5 березня 1933 р., стосувалися 336 сілрад у 42 районах з 49 в області⁵². На підставі цієї відомчої статистики виявлено трагічні пропорції: кількість опухлих від виявлених голодуючих виростала у 2–3 рази за кілька тижнів, а кількість осіб з безбілковими набряками у 3,5 разів. Смертність серед цієї категорії жертв становила 10% упродовж кількох тижнів через відсутність своєчасної медичної допомоги. Траплялося і швидше, але внаслідок вживання кісточок вишні, абрикос, насіння бавовни, різного бур'яну. Отруєння проявлялося через кілька годин і завершувалося трагічно: діти помирали впродовж 1 доби, дорослі марили від 3 до 5 діб. Якщо станом на 5 березня на Дніпропетровщині помирав кожен десятий, то 15 березня кожен п'ятий на стадії «повного виснаження» або опухання. У 296 селах 23 районів Харківщини від виснаження, хвороб та кишково-шлункових отруєнь помирало від 30% до 50% виявленого контингенту жертв, на Переяславщині Київської області – 22%, у Букському районі – 20%⁵³. Пересічно серед виснажених, якщо упродовж кількох тижнів від встановлення «гострої форми» не було надано стаціонарної медичної допомоги, помирало від 25% до 30% осіб.

Статистично-демографічний вимір засвідчує наявність соціально-антропологічного типу жертв Голодомору, але не передає соціально-психічного стану і деформації внутрішніх органів. Медики, які працювали на селі, займалися патолого-анатомічним розтином тіла померлих і констатацією смерті від голоду. Однак є дослідження П.Сорокіна, Л.Ніколаєва, які доволі вичерпно висвітлюють фізіологічно-антропологічний тип голодної людини. Тривале соціально-біологічне голодування, за спостереженням П.Сорокіна, радикально «деформує всю нашу духовну особу, увесь духовний потенціал нашого “Я”, впливало на ідеї, емоції, переконання, вірування, смаки, бажання, устремління, оцінки, почуття, весь світогляд»⁵⁴. Голодні люди перебували у стані «марення від виснаження», вдавалися до самогубства, не виявляли соціальної активності до групового самозахисту, зосереджувались переважно на індивідуальних формах виживання. Присутність близьких і рідних викликала у голодуючої особи роздратування, агресію, схильність до ендоканібалізму (поїдання членів своєї родини). Голодний в умовах тоталітарного режиму не завжди готовий до бунту, тому що страх перед негайною смертю та інстинкт самозбереження переважали. За таких обставин «громадянин перетворюється на равлика, якого може розчавити каблук будь-якого комісара»⁵⁵. В українських селах, особливо впродовж першої половини 1932 р., вибухали стихійні селянські повстання, які згодом поступилися «жіночим волинкам» (виступи селянок із вимогами хліба та захопленням складів), формам індивідуального самозбереження (сурогатна їжа, падло-, труподство, канібалізм).

До антропологічних ознак належала мутація індивідуальної та розпад «народної психіки», зафіксовані у масових випадках канібалізму.

⁵² Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – С.725.

⁵³ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – С.725.

⁵⁴ Сорокин П.А. Голод как фактор... – С.112.

⁵⁵ Там же. – С.409.

Кримінальний кодекс 1927 р. не мав статті про канібалізм, тому їх судили за розбій, завдання важких фізичних ушкоджень, які призвели до смерті. Вони були злочинцями, але і жертвами Голодомору одночасно, позаяк зміни психіки відбулися через штучно організований голод. У 1932 р. випадки людодїства були поодинокими, а 1933 р. набули масового поширення в усіх районах УСРР. Мешканець с. Горошине Оболонського району на Полтавщині зарізав у березні 1933 р. власного сина через те, що в нього «не стало зовсім чого їсти». В іншому випадку (с. Чернече Семенівського району), пояснюючи обставини злочину, батько зізнався: «Коли я різав сина, то він міцно спав і жодного разу навіть не крикнув»⁵⁶. Зазвичай людодїдами ставали жінки, щоб зберегти власне та життя решти дітей у родині. У березні 1933 р. Київський облвідділ ДПУ УСРР інформував центральний апарат: «В уражених людодїством селах з кожним днем міцніє думка, що можна вживати для харчування людське м'ясо. Ця думка поширюється особливо серед голодних і пухлих дітей»⁵⁷. Щодня з районів Київщини надходило до десяти й більше повідомлень про факти людодїства. 22 червня 1933 р. секретар Гайсинського РПК доповідав секретареві обкому КП(б)У М.Алексєєву: «Характерно, що зараз по окремих селах такий важкий стан, що атрофірується всяке чуття людини. Смерть у родині на селі зовсім не впливає на громадськість»⁵⁸. Це і є саме той випадок, коли смерть втратила почуття страху, а непоховані тіла на вулицях нівелювали церковний обряд її святості. Начальник політсектору МТС Київської області, перебуваючи безпосередньо на селі, зазначив, що «народ отупів, зовсім ні на смерть, ні на людодїство – не реагує»⁵⁹. На Харківщині випадки канібалізму зафіксували у селах 59 із 69 районів області, коли «на ґрунті недоїдання члени родин вбивають менш слабших, головним чином дітей, вживали м'ясо у їжу»⁶⁰. Антропологічна складова факту людодїства засвідчує не лише деформацію психіки голодом виснажених людей, але і частоту та глибину її мутації. Кількісне (тривале недоїдання) та якісне голодування (відсутність калорій і наявності необхідних білків, жирів та вуглеводів) зумовили феномен соціальної поведінки антропофага: частота імпульсів його психічного роздратування дорівнювала частоті сприйняття ситуації. Сили руйнівної дії на психіку голодної людини не знаходили цивілізованої протидії, тому що втратили цінність моральні принципи, а навколишній світ сприймався лише через усвідомлення об'єктів їжі. Парадоксальність ситуації полягала в тому, що канібали були злочинцями, але і жертвами терору голодом. Сільське населення, особливо в межах конкретних сіл, зазнало соціально-психічного та морального впливу, тому що остерігалось людодїдів а з іншого боку підозрювало окремих односельчан у скоєному злочині. Соціальні стосунки виявились деформовані, а моральні норми та цінності спотворені, особливо в умовах войовничого атеїзму.

⁵⁶ Голод 1932–1933 років: причини та наслідки. – С.569.

⁵⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.434.

⁵⁸ Голод на Поділлі: 1920–1940 рр. – С.305.

⁵⁹ Голодомор 1932–1933 років: документи і матеріали. – С.878, 880.

⁶⁰ Там само. – С.763.

До соціально-антропологічного типу жертв Голодомору належали особи, які зазнали втрат здоров'я від епідемічних хвороб «на ґрунті голоду» (тифу, малярії, дизентерії), недоїдання та кишково-шлункових розладів (коліт, ентероколіт, «різачка», туберкульоз тощо). Вони стали хронічними недугами, судячи зі спогадів самих потерпілих⁶¹. Села й міста УСРР накрила епідемія тифу, а кількість хворих перетнула санітарні норми й межі. На вокзалах великих міст облаштували санітарні кордони для спеціальної обробки пасажирів і випадкових людей, особливо безпритульних селян. Дослідивши 49 тис. записів про смерть та лікарських діагнозів районних книг загсів Києва 1932–1933 рр., лише зазначу одну з основних причин епідемії тифу: голодування селян, відсутність належного харчування, особливо жирів, антисанітарія від туш здохлої худоби та непохованих людських тіл, ослаблення імунітету у виснажених голодом селян. Санітарно-епідеміологічна статистика зафіксувала збільшення кількості випадків захворювань тифом з 88 у січні до 1353 у червні 1932 р.⁶² Хворі діти переносили тиф «на ногах», тобто без належного стаціонарного лікування, тому завдали непоправних втрат власному здоров'ю. Заболюваність у школах сягала від 40% до 80% учнів, а на селі до 25% сільського населення приміської смути (села Гоголів, Требухів, Калита, Княжичі, Кухлівці, Погреби та ін.). Лікарі безнадійно констатували: «На селі корінного перелому стосовно боротьби з епідемією не видно»⁶³. Смертність хворих від тифу, особливо серед «тяжких», становила 20%. У 1932 р. епідемічний поріг досяг загрозової межі 39 хворих на 10 тис. осіб (з яких 14 – висипним, 25 – черевним), у 1933 р. – 29 (10 – «сипняком») і 19 – черевним)⁶⁴. Отже, зіставляючи зазначену санітарну статистику, можна говорити про ще «живих» (епідемічний поріг захворювань) і «мертвих» (кожного п'ятого хворого) жертв.

Загрозу здоров'ю й життю становила епідемія малярії. Державна санітарна інспекція УСРР, яку очолював заступник наркома охорони здоров'я республіки Г.Хармандар'ян, вивчаючи динаміку поширення цієї небезпечної недуги, дійшла сумного висновку: «Починаючи з 1932 р. малярійна захворюваність на Україні зростає, й особливо великого розвитку вона набула у 1934 році, коли було зареєстровано біля 2 міль. захворювань»⁶⁵. Збудником хвороби визнали комарів, а заклик «На боротьбу з комаром!» пролунав у постанові РНК УСРР лише у грудні 1935 р. Дивно, але від комара чомусь найбільш потерпали південно-східні області республіки, а не болотисте Полісся.

Кількість хворих на малярію в УСРР у 1934–1935 рр.⁶⁶

Область	1934 р.	1935 р.
Київська	132 551	247 084
Чернігівська	84 101	153 991

⁶¹ 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упор.: Л.Б.Коваленко, В.А.Маняк. – К., 1991. – 584 с.

⁶² Державний архів міста Києва. – Ф.Р.3. – Оп.1. – Спр.105. – Арк.88; Спр.167. – Арк.361.

⁶³ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Місто Київ / Відп. ред. В.І.Марочко. – К., 2008. – С.47.

⁶⁴ Там само. – С.47–49.

⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф.342. – Оп.14. – Спр.198. – Арк.11.

⁶⁶ Там само.

Вінницька	23 212	44 407
Харківська	325 881	461 556
Дніпропетровська	662 353	339 862
Одеська	401 152	210 242
Донецька	276 109	234 134
АМСРР	20 957	11 115
УСРР	1 926 316	1 702 391

Статистика трагічних наслідків голодування людей, імунна система яких зазнала ослаблення й не чинила опору епідемічним хворобам, вражає. Наприклад, села Нововасилівського району Дніпропетровської області впродовж першої половини 1933 р. було охоплено «суцільним захворюванням тропічною малярією, яка викликала високу смертність, внаслідок виснаження організму»⁶⁷. Малярія («забодай її комар») виявилася похідною від Голодомору, котра забирала життя різних вікових груп.

Особливу соціальну групу жертв Голодомору становили діти. Вони першими страждали від війн, революцій та епідемій, позаяк не мали соціального захисту та індивідуальної спроможності до самозбереження. Їх фізичне і психічне здоров'я залежало від економічного розвитку суспільства, матеріального забезпечення родини, фізіологічно-антропологічного стану батьків. Антропологи, вивчаючи фізичні ознаки немовлят у роки воєнного комунізму (1919–1921 рр.), коли з харчуванням були проблеми, дійшли висновку, що «хороша гігієнічна якість немовлят – наслідок кращого харчування батьків»⁶⁸. На думку дослідників, «причиною високої фізичної стійкості дітей, народжених у 1919, 1920, 21 рр., був відбір більш стійких у фізичному відношенні батьків, які хотіли і могли збільшувати сім'ю, у той час як значна більшість з труднощами підтримувала лише особисте існування»⁶⁹. Цікаве спостереження 1926 р., яке підкреслює залежність «антропологічної породи» від соціально-економічних умов. Тоді ж Л.Ніколаєв, вивчаючи відмінності фізичних ознак у дітей за їх національним та соціальним походженням⁷⁰, встановив вплив голодування на структуру, вагу внутрішніх органів дітей. Він показав пряму залежність між кількістю і якістю спожитої їжі та зміною тканин дитячого організму. Дослідивши патолого-анатомічним способом 61 дитячий труп і здійснивши антропологічне обстеження 264 живих безпритульних дітей Харківського евакоприймального пункту, учений виявив у 59% ураження туберкульозом⁷¹. Він констатував той факт, що саме «голодування викликало стрімке зменшення

⁶⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – С.668.

⁶⁸ *Рогинский Я.Я.* Влияние различных условий на прорезывание первых молочных зубов у ребёнка // Русский антропологический журнал. – 1926. – №1. – С.33–49.

⁶⁹ Там же. – С.36.

⁷⁰ *Николаев Л.П.* Национальные и социальные различия в размерах головы и некоторых соматоскопических признаках у населения Харьковского округа // Национальные и социальные различия физических признаков населения Украины: Материалы по антропологии Украины: Сборник второй / Под ред. д-ра Л.П.Николаева. – Х., 1926. – С.5–46.

⁷¹ *Николаев Л.П.* Влияние голодания на строение и вес внутренних органов у детей. – С.186.

захищеності організму по відношенню до туберкульозу, внаслідок чого дуже значний відсоток голодуючих дітей хворіли активним туберкульозом. Є усі підстави думати, що голодування пришвидшило та ускладнило хід туберкульозного процесу»⁷². Л.Ніколаєв гістологічно дослідив 19 суб'єктів з «чистими формами голодування», виявив ознаки «набрякової форми голодування» (зосередження рідини у черевині, набряк всього тіла) та «сухої форми голодування», які нагадували скелетів, обтягнутих шкірою (відмовлялися від їжі, виявляли до неї огиду, хворіли «голодними проносами»). Харківський антрополог склав таблицю вагових характеристик внутрішніх органів голодних дітей, яка зафіксувала фактор впливу голоду: головний мозок найменше втратив вагу, дегенеративні зміни побудови спинного і головного мозку, втрату ними білків, збільшення вмісту води, відтак і збереження вагових ознак, затримку їх розвитку, зменшення ваги серця до 20% у дітей з набряками, без них до 40%, печінка втрачала від 45% до 60% своєї ваги, зазнавала жирового переродження, а нирки до 35%. Найбільш втрачала вагу селезінка (49–51%), деформувалась підшлункова залоза, кишково-шлунковий тракт, а інколи «спостерігались коліт і зміни, що нагадували дизентерійні»⁷³. Деформації зазнавали зобна та щитовидна залози, спостерігались функціональні і «значні гістологічні зміни статевих залоз», недорозвиненість сім'яних залоз у хлопчиків до 14 років. Учений виділив індивідуальні особливості форм голодування у дітей: в одних атрофія організму супроводжувалась набряками тіла, в інших кров'яними проносами з ознаками дизентерії.

Санітарно-епідемічна статистика періоду Голодомору зафіксувала наявність фізичних ознак, встановлених Л.Ніколаєвим лабораторним способом. Службова статистика партійно-радянських органів також підтверджує особливий соціально-віковий статус дітей – жертв Голодомору. Майже в усіх виявлених випадках кількості пухлих осіб, діти становили від 30% до 50%⁷⁴. У травні 1933 р. на Київщині зафіксували 493 тис. голодуючих осіб, з яких 262 тис. дітей, а до школи не з'явилися від 54% до 77% школярів⁷⁵. У Тетіївському районі, як зазначалося у звіті районної влади, «учні до того пухлі, що їм було важко пересуватися»⁷⁶. У Чуднівському районі на Житомирщині до школи приходили 30% учнів, тому там припинили навчання⁷⁷. Статистика фіксує історичний факт свідомого нищення дітей штучним голодом, їх соціальну незахищеність. На Дніпропетровщині у 14 районах спостерігалось «стрімке скорочення відвідувань школи, важкі захворювання від голоду з смертельними випадками серед дітей»⁷⁸. На Київщині зареєстрували 334 тис. безпритульних дітей⁷⁹, а рідні домівки колгоспників та селян у роки Голодомору перестали бути придулом для переважної більшості дітлахів. Мільйони стали бездоглядними,

⁷² Николаев Л.П. Влияние голодания на строение и вес внутренних органов у детей. – С.187.

⁷³ Там же. – С.188–202.

⁷⁴ Голод на Поділлі 1920–1940 рр. – С.378.

⁷⁵ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С.566.

⁷⁶ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – С.881.

⁷⁷ Там само. – С.878.

⁷⁸ Там само. – С.706.

⁷⁹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С.566.

тому що не мали належного харчування, медичного догляду, лікування, утримування і навчання (дві третини не відвідували школу). Лихою виявилася доля «підкидьків», тобто дітей, яких батьки приносили до дитячих установ – вони масово помирали у лікарнях системи Охматдиту, навіть діяли інструкції про їх щомісячне накопичення у моргах та масове поховання⁸⁰. Ці діти стали сиротами при живих батьках, утративши з ними не лише фізичний, але й родовий контакт, тому що отримували інші прізвища та імена, якщо в кишенях не було виявлено батьківських записок.

Узагальнюючи масові прояви антропологічних ознак «живих» жертв Голодомору, відзначу їх локальну статистично-демографічну фіксацію в архівних документах, особливо службово-відомчою статистикою. Наявність фізичних ознак не викликає жодного сумніву, а також причини ушкоджень – тривале і виснажливе голодування. Воно не оминуло жодної селянської родини, тому за соціально-антропологічними ознаками його жертвами були щонайменше 23,4 млн осіб (колгоспники та селяни-одноосібники). Їх родини зазнали безпосереднього (померлі, особи з фізичними та психічними травмами) та опосередкованого (втратили рідних, близьких і знайомих, пережили страх, хронічні хвороби від недоїдання) впливу голоду. Сільських учителів не вважали «хліборобським населенням», а вони масово потерпали від голоду. Тому сільське населення (25,5 млн осіб), але з певними поправками й уточненнями (кількість робітників радгоспів, службовців, механізаторів МТС тощо), можна також вважати жертвами Голодомору.

Встановлення кількості померлих є найсуперечливішою проблемою статистично-демографічних та історичних досліджень. Основна причина суперечок між істориками і демографами полягає у відсутності вичерпної, об'єктивної і системної демографічної статистики, а не в методах підрахунків, хоча і вони мають значення та вплив. Українська демографія 1920–1930-х рр. майстерно володіла лабораторно-гіпотетичними методами і принципами обліку природного руху населення, вважала критерієм демографічного прогнозу – «реальну дійсність». К.Воблий, вибудовуючи баланс населення, очікував у 1937 р. на 34,3 млн осіб⁸¹. Він не єдиний, хто займався подібними прогнозами.

У 1927 р. А.Хоменко, з'ясовуючи особливості «майбутнього темпу росту населення України», обрав «емпіричний конкретний коефіцієнт» та суто «гіпотетичний». Він уважав, що «десь, не дуже далеко, сучасні коефіцієнти наближаться до гіпотетичних, обчислених за тенденцією до військового часу. Наші підрахунки показують, що “зустріч” цих коефіцієнтів відбудеться 1932 р.»⁸². Його скептичне ставлення до підсумкових матеріалів всесоюзного перепису населення 1926 р. і самих коефіцієнтів народжуваності та смертності як показника приросту населення, якими оперувала демографічна наука, лише додають вагомості судженням і тлумаченням ученого та демографа-практика.

⁸⁰ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Місто Київ. – К., 2008. – С.157.

⁸¹ НБУВ. ІР. – Ф.XXXVIII. – №411. – Арк.1.

⁸² Хоменко А. До питання про майбутній темп населення України (За матеріалами демографічного відділу ЦСУ України) // Червоний шлях. – 1927. – №7. – С.187.

Гіпотетичні прогнози, якщо вони не опираються на реальні статистичні джерела, виглядають ідеальною конструкцією, витвором інтелектуальної творчості. А.Хоменко дуже критично сприймав наявну демографічну статистику. У вересні 1928 р. він повідомив Укрдержплан про те, що «плодовитість населення України доволі швидко і цілком систематично падає»⁸³. А вже на початку лютого 1929 р. визнав коефіцієнт «20 померлих на 1000» – критичним показником, тож якщо «не зростатиме народжуваність, то швидко почне кількість померлих перевищувати кількість народжених, не буде приросту, буде убиток, зменшення людності»⁸⁴. Реальна народжуваність у селах радянської України другої половини 1920-х рр. справді «швидко» падала: з 44,4 народжених на 1 тис. у 1925 р. до 27,3 – у 1928 р.⁸⁵ Тому застереження А.Хоменка, як практикуючого демографа і державного службовця, професійні та відповідальні. Він не приховував збільшення абортів у 3,5 раза впродовж 1924–1928 рр., а також того, що «абсолютна кількість померлих незабаром може перебільшити кількість народжених і тим самим спричиниться до заміни прибільшення на зменшення людності»⁸⁶. Сміливий висновок для опального демографа у 1931 р., якого «вчистили» з ЦСУ УСРР за «буржуазні погляди» та «неправильне» політичне минуле. Тому задля індульгенції видав кілька оптимістичних реверансів про переваги «соціалістичної реконструкції», про відсутність безробіття, про цілком реальний «природний приріст людності мало на 2% на рік»⁸⁷. Однак, будучи професіоналом, наполегливо нагадував, що темп «народимості» в містах «безперечно не забезпечує відновлення людності, навіть на рівні стабільності»⁸⁸. Нарешті його професійне попередження про те, що «поєднований спад народимості може викликати стільки небажаних ускладнень і негативних наслідків в дальшому житті суспільства, навіть і за соціалізму, що не можна заперечувати необхідності своєчасно звернути на нього увагу»⁸⁹. Очевидний вияв громадянської позиції і професійної етики вченого, що викликає повагу й довіру до його демографічних студій.

Песимістичні передбачення А.Хоменка виявились «реальною реконструкцією» негативних демографічних процесів кінця 1920 – початку 1930-х рр. Їх зафіксував начальник ЦУНГО СРСР В.Осинський у доповідній записці «Про рух народжуваності і приріст населення СРСР», яку надіслав Й.Сталіну та В.Молотову 4 травня 1932 р. Головний статистик країни зазначав, що в містах «ми маємо замість природного приросту спад» у 2 рази порівняно з 1926 р.⁹⁰ Занепад природного приросту сільського населення розпочався з 1929 р., але «доволі швидкими темпами». Народжуваність впродовж п'яти років уповільнилась: у містах на 15%, у селах на 24%⁹¹. Дуже суттєва «корекція»

⁸³ ЦДАВО України. – Ф.337. – Оп.1. – Спр.7478. – Арк.15.

⁸⁴ А.Х. Про сучасну народженість на Україні // Радянський статистик. – 1929. – 8 лютого.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Хоменко А.П. Сучасна родимість на Україні // Профілактична медицина. – 1931. – №1/2. – С.19.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Там само. – С.26.

⁸⁹ Там само. – С.37.

⁹⁰ Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф.32. – Оп.2. – Д.538. – Л.3.

⁹¹ Там же. – Л.3–4.

для оптимістично-демографічного прогнозу. В умовах колективізації, репресій, хлібозаготівлі, політики розкуркулення й депортації – шлюбність і народжуваність катастрофічно падали.

Виважений песиміст А.Хоменко «зразка» 1927 р. сподівався на 31,6 млн «загальної людності» УСРР у 1932 р., навіть 35,4 млн осіб у 1940 р.⁹² Однак, зазнавши попереднього політичного переслідування, демограф офіційно визнав «безпідставним припущення про дальший спад народимості», тому висловив упевненість, що наприкінці другої п'ятирічки народжуваність досягне рівня 1926 р. – 1,2 млн осіб. Розроблена ним динаміка «арифметичної прогресії» демографічних явищ мала дати у «перспективному обчисленні» 35,6 млн осіб станом на 1937 р.⁹³ Ось такий оптимістичний висновок з «опертям» на «давнішню репродукцію» населення. Ю.Корчак-Чепурківський, аналізуючи методику А.Хоменка, визнав «цифру дуже близькою до дійсного числа народжених у 1937 р. 1214 тис., але збіг цей чисто випадковий, бо цей підйом був викликаний законом 16 червня 1936 р.»⁹⁴ Він мав на увазі декрет союзного уряду про заборону абортів. Насправді демографічного дива не сталося. Ю.Корчак-Чепурківський, який пройшов через сталінські табори, знав про втрачені таблиці гіпотетичних прогнозів А.Хоменка, але не піддав сумніву цифру 35,6 млн, власне і прогноз М.Птухи – 34,6 млн на 1 січня 1938 р.⁹⁵ Усі троє зазнали політичних репресій, але розстріляли лише А.Хоменка – 22 березня 1939 р.

Демографічна тенденція спаду народжуваності, про яку попереджав український демограф, спостерігалася в 1931–1934 рр., особливо 1933 р., коли смертність у 3,5 раза перевищила народжуваність. Зазначена статистика, яку начальник УНГО УСРР О.Асаткін надіслав до ЦК КП(б)У 22 квітня 1935 р., навіть попри «незадовільний стан існуючих статистичних джерел про рух населення»⁹⁶, лише підтвердила наявність гуманітарної катастрофи в республіці.

Всесоюзний перепис населення 6 січня 1937 р., від якого очікували демографічного дива, спростував усі оптимістичні прогнози, навіть сподівання самого Й.Сталіна. 15 січня О.Асаткін повідомив ЦК КП(б)У про попередні підсумки перепису в республіці: за телефонограмами облУНГО населення становило 27,9 млн, за підрахунками первинних матеріалів (без кадрів РСЧА та НКВС) – 28,2 млн осіб⁹⁷. Він запевнив, що подібний стан не означав відсутності приросту населення у 1926–1936 рр., отже прогнози демографів були обґрунтованими. Вражала первинна демографічна статистика, про яку згадав головний статистик радянської України: з 525 районів лише у 85 населення перевищувало підсумки 1926 р., а у 93 – на третину менше⁹⁸. Чим пояснити демографічний застій руху населення у 430 та зменшення на третину у 93

⁹² Хоменко А. До питання про майбутній темп росту... – С.198.

⁹³ Хоменко А. Людність УСРР у перспективному обчисленні // Профілактична медицина. – 1932. – №11/12. – С.47.

⁹⁴ Корчак-Чепурковський А. Избранные демографические исследования. – Москва, 1970. – С.309.

⁹⁵ Там же. – С.319–320.

⁹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6762. – Арк.56.

⁹⁷ Там само. – Спр.7163. – Арк.14–20.

⁹⁸ Там само. – Арк.462.

районах? Катастрофічними наслідками Голодомору 1932–1933 рр., хоча впродовж «некризових» років (1927–1931 рр.) спостерігався спад природного приросту. 28 січня 1937 р. О.Асаткін наказав сектору обліку населення УНГО УСРР передати всю демографічну статистику до відомчого архіву, не відправляти її до «органів Центрархіву до спеціального мого наказу»⁹⁹. Матеріали перепису та відомча статистика не підлягали оголошенню. 4 липня О.Асаткіна заарештували, звинуватили у фальсифікації, а 2 вересня 1937 р. розстріляли¹⁰⁰. На допиті 25 серпня він «зізнався» у «злочині» – про «подану мною цифру у 35 мільйонів», а також у намірі «підтвердити відсутність природного приросту населення», показати «значну смертність серед населення України, головним чином, у селі»¹⁰¹. 15 січня, тобто відразу після перепису, він не заперечував природного приросту населення. Слідчому вдалося «вибити» з арештованого бажане зізнання: мовляв, унаслідок «шкідницькі організованого перепису виявилось, що на Україні не 35 млн осіб, а 29 218 тис., що навіть порівняно з переписом 1926 року показує зменшення (29 044 тис.)»¹⁰².

Зачарована і доленосна для демографів 1930-х рр. цифра – 35 млн осіб в УСРР. Її згадує французький дослідник демографічної статистики А.Блюм, висвітлюючи обставини кримінальної справи проти начальника ЦУНГО СРСР І.Кравалія, заарештованого 31 травня 1937 р., тобто на п'ять днів раніше від О.Асаткіна¹⁰³. А вона справді магічна, позаяк у порівнянні з реальними підсумками перепису 1937 р. засвідчує дивовижну прогалину – наслідковий недооблік реальних жертв Голодомору.

Опираючись на гіпотетичні прогнози українських радянських демографів 1930-х рр., які науково обґрунтовані згідно з класичними методиками демографічної науки і статистики руху населення «до кризового періоду», і підсумкові матеріали перепису 1937 р. – матимемо просту арифметичну формулу: 35,6 млн (прогноз А.Хоменка) відняти 27,9 млн (дані облУНГО на січень 1937 р.) – дає, або віднімає, 7,7 млн осіб в УСРР. Умовно назвемо зазначену дію «формулою Хоменка», адже він сподівався на «зустріч» коефіцієнтів – гіпотетичного й реального – у 1932, 1937 та 1940 рр. Якщо застосувати її до «зізнання» О.Асаткіна (35 млн), то матимемо загадкових 7,1 млн осіб. Гіпотетичні прогнози К.Воблого (34,3 млн), М.Птухи (34,6 млн) до «емпіричних» підсумків перепису населення фіксують розходження у 6,4 та 6,7 млн осіб. Ю.Корчак-Чепурківський виявив «прорахунок» у 6,1 млн осіб. Навіть цифра попередніх підсумків 28,2 млн у перерахунку на 35,6 млн засвідчує від 6,8 (за формулою О.Асаткіна) та 7,4 млн «мертвих душ» (за формулою А.Хоменка). Останній не враховував механічного руху населення (село – місто), але писав про «доплив» на Донбас 300 тис. осіб. Навіть цифра так званого «відходництва» в «некризовий» 1926/1927 р. –

⁹⁹ ЦДАВО України. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.25.

¹⁰⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.6. – Спр.43187-фп. – Т.1. – Арк.19.

¹⁰¹ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.43187-фп. – Т.1. – Арк.91.

¹⁰² Там само. – Арк.92.

¹⁰³ *Блюм А., Меспуле М.* Бюрократическая анархия: Статистика и власть при Сталине / Пер. с фр. – Москва, 2006. – С.104–105.

516 тис. осіб в УСРР¹⁰⁴, яка значно зменшилась в умовах обмеження пересування селян періоду Голодомору, неспроможна нівелювати загальну цифру демографічних втрат. Внутрішня міграція (село – місто) не змінювала загального балансу населення УСРР, а організована сільська міграція реально не перевищувала в 1932 р. 300 тис. осіб.

Упродовж наступних років інтелектуальний «аукціон» демографічних оцінок жертв Голодомору вражав статистичними «ставками»: від 3,5 млн до 10 млн осіб. Вони представлені в історико-демографічних дослідженнях¹⁰⁵, тому не зупинятимусь на кожній із цифр. Зазначу лише оцінку історика і статистика Д.Солов'я, який спирався на «природний приріст» населення в 1926–1938 рр., тому сподівався на 35,7 млн осіб у 1939 р. (на його переконання, перепис зафіксував 28 млн)¹⁰⁶. Сучасна демографічна наука в Україні встановила цифру 30,9 млн осіб згідно з переписом 1939 р.¹⁰⁷, тому Д.Соловей помилився, але присутня магічна цифра – 35,7 млн осіб. Відомий статистик-демограф С.М.Сосновий, судячи з його аналітичної довідки про рух населення в Україні 1917–1941 рр., яка зберігається в архівному фонді оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору», науково обґрунтував цифру померлих і ненароджених унаслідок голоду – 7,5 млн осіб¹⁰⁸.

Неоднозначну реакцію дослідників Голодомору викликала стаття українсько-американської групи демографів. Їхній висновок виявився категоричним – втрати населення УСРР у 1932–1934 рр. становлять 4,5 млн, з яких 3,9 млн осіб – через «надсмертність» і 0,6 млн – ненародженими¹⁰⁹. Вражає не цифра, позаяк існує чимало подібних пропорцій, а остаточний вердикт. Автори наважилися на корекцію матеріалів переписів 1926, 1937 і 1939 рр. (дуже сміливий крок), підтвердили факт «умисної фальсифікації» перепису 1939 р. До заслуг можна віднести виявлення недообліку смертей вікової групи до 1-го року (50%) у 1932 р., 66% – у 1933 р. та 100% – у 1934 р., а також кількості незареєстрованих смертей у 1932 р. – «приблизно кожного п'ятого померлого (21,9%) та 13,6% народжених серед сільських жителів»¹¹⁰. Зазначених результатів демографи досягли завдяки «обопільному використанню демографічного

¹⁰⁴ Отход сельского населения на заработки в СССР в 1926/27 г. – Москва, 1929. – С.11.

¹⁰⁵ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.478–498; Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки // Український історичний журнал. – 2015. – №4. – С.87; Марочко В.І. Статистика жертв голодомору 1932–1933 рр.: історико-демографічний дискурс // Голодомор 1932–1933 рр.: втрати української нації: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. «Голодомор 1932–1933 рр.: втрати української нації» (Київ, 4 жовтня 2016 р.). – К., 2017. – С.25–46.

¹⁰⁶ Соловей Д. Стежками на Голготу: Частина перша: Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929–1933 рр. / З перед. словом д-ра Матвія Стахівя. – Нью-Йорк: Детройт; Скрантон, 1952. – С.97.

¹⁰⁷ Воловина О., Плохій С.М., Левчук Н.М., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б., Шевчук П.С. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні. – С.83.

¹⁰⁸ ЦДАВО України. – Ф.3637. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.27.

¹⁰⁹ Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки. – С.84–113.

¹¹⁰ Там само. – С.94.

та історичного методів пізнання реальності Голодомору та його наслідків»¹¹¹. Дещо футуристичною для професійного історика звучить фраза, яка становить методологічну основу дослідження: «Під демографічними втратами внаслідок голоду ми розуміємо різницю між реконструйованими реальними числами народжень і смертей (що зазнали впливу голоду) в 1932–1934 рр. та нормальними, гіпотетичними числами народжень і смертей за умови, якби голоду не було»¹¹². Якщо є «реальні» числа народжень та смертей, реконструйованих на основі статистичних джерел, то чи можна вважати «нормальними» гіпотетичні числа, особливо у випадку відсутності голоду? На мою думку, втрачено причинно-наслідковий зв'язок між логічним та історичним тлумаченням реальних явищ. Поняття «надсмертність» виглядає абстрактним. У роки Голодомору існував фактор впливу на множинність причин смерті (початкова причина через кількісне та якісне голодування організму з виснаженням і набряками) й супутні (так звані вторинні причини – від «голодної хвороби»). Нарешті взаємодія термінів «гіпотетична смертність» та «гіпотетична народжуваність», які використовує група учених-демографів, позбавлена завершального поняття – «гіпотетичні втрати». За такими правилами функціонує наука формальна логіка.

Українсько-американська група вчених, результати роботи якої опубліковано в «Українському історичному журналі» 2015 та 2017 рр., обґрунтовуючи власні методи оцінки демографічних втрат частково посилалися на підходи А.Хоменка, Р.Кольнер, Ю.Корчака-Чепурківського¹¹³. Викладені групою вчених-демографів (О.Воловина, Н.Левчук та ін.) гіпотетичні прогнози є науково обґрунтованими. Сучасні демографи спиралися на статистику демографічних процесів у «некризові» роки (1927–1931 рр.), а їх попередники піддавали сумніву наявну демографічну статистику. Однак сподівалися на оптимістичні прогнози, але Голодомор вніс суттєві корективи, які в підсумку виявив перепис населення 1937 р.

Підбиваючи підсумок власного антропологічно-демографічного тлумачення катастрофічних наслідків Голодомору 1932–1933 рр., уважаю його жертвами 23,4 млн «хліборобського населення» (колгоспники й селяни одноосібники), хоча серед населення села загалом (25,5 млн) постраждали вчителі, сільські ремісники, непрацездатні особи. Демографічно обґрунтована вченими-демографами і практикуючими статистиками 1930-х рр. прогнозована цифра понад 35 млн у зіставленні з реальними підсумками перепису населення 1937 р. подає нам загальне число «мертвих» жертв – від 7,1 до 7,7 млн осіб.

¹¹¹ Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки. – С.111.

¹¹² Там само. – С.90.

¹¹³ Там само. – С.93.

Author suggested his own vision of the total number of peasant victims of the 1932–1933 Famine-genocide (23,4 million), arguing that out of them more than 7 million died.

Keywords: *victims of the Holodomor, anthropology, demography, statistics, Soviet Ukraine, population, demographic estimates of losses, natural population growth, mortality, birth rate.*

